

**STANKO ANDRIĆ**

*Hrvatski institut za povijest,*

*Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod*

UDK:

2-146.3(4)“652/19“(091)

330.152-172.4:551

Izlaganje sa znanstvenog skupa

Primljeno: 17. 10. 2024.

Prihvaćeno: 4. 11. 2024.

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz.77.2.1>

## **Ideja zemlje od božanstva i antičkog prapočela do modernih ideologija tla**

*Tekst koji slijedi pročitan je na početku VII. Kongresa hrvatskih povjesničara (Osijek, 25. – 28. IX. 2024.) uz mjestimična skraćivanja. Tema kongresa bila je Zemlja – kao izravan poticaj i prilog razumijevanju prostora na kome se održava, a to je po prvi put Slavonija, Srijem i Baranja. Izlaganje je posloženo kao panoptikum poimanja riječi zemlja, od etimološko-jezičnog značenja pojma preko religijsko-filozofijskih upotreba riječi do formulacija o zemlji u političko-ideološkom kontekstu.*

**Ključne riječi:** zemlja (riječ i pojam); jezik; religija; mitologija; filozofija; znanost; politička ideologija

Hrvatska imenica *zemlja*, kao i odgovarajuće riječi u drugim jezicima, izrazito je višeznačna.<sup>1</sup> Dva se značenja, međusobno povezana, pritom mogu odrediti kao temeljna ili ishodišna:

- prvo, zemlja kao čvrsta površina svijeta po kojoj se kreću životinje i ljudi i na kojoj rastu biljke, odnosno kao podloga egzistencije i aktivnosti velikog dijela ukupnosti živih bića na našem planetu;
- drugo, zemlja kao tvar od koje je načinjena ta podloga.

---

<sup>1</sup> Na temelju pojedinih kongresnih izlaganja o temama koje se ovdje naznačuju, kao i na temelju razgovora u pauzama između radnih sesija, u bilješkama sam prvotnom tekstu naknadno dodao nekoliko dopuna ili korekcija. Kao nespecijalist za bilo koji segment obuhvaćene tematike, mogu se jedino nadati da su izlaganje i tekst koji ovdje objavljujem koliko-toliko uspjele improvizacije.

Za sva ostala značenja (kopno, zemljište, njiva, posjed, pokrajina, država, planet, „ovaj svijet“...) može se pokazati da su izvedena iz tih dvaju osnovnih. Riječ *zemlja* pritom, u povijesnoj dijakroniji, pokazuje najveći mogući značenjski kontinuitet: i njezin najudaljeniji leksički korijen do kojeg možemo doprijeti značio je isto to. To je rekonstruirana praindoeuropska imenica – lingvisti je bilježe kao *\*dʰégʰoms* i u mlađoj inačici *\*dʰégʰōm* – od koje je, između ostalog, poteklo i latinsko *humus* i starogrčko *χθών*, oboje „zemlja“, „tlo“. Obje su potonje imenice ženskog roda.

U zajedničkom jeziku kasnijih baltičkih i slavenskih naroda, kojim se govorilo vjerojatno u drugom i u ranom prvom tisućljeću prije naše ere, ta je riječ po svemu sudeći glasila *\*žémē* (taj se oblik temelji na praindoeuropskoj akuzativnoj osnovi *\*gʰdʰem-*, što je mlađa varijanta ishodišne imenice u kojoj je izvršena metateza početnih suglasnika). To je poslije u zajedničkom praslavenskom jeziku postalo *\*zemь* (imenica ženskog roda), što je temeljni oblik te imenice koji se do danas održao u zapadnoslavenskim jezicima te u složenim riječima (i uz modifikaciju vokala e>jo) u ruskom jeziku. Od tog se imenskog oblika pravio pridjev *zemьnъ*, zabilježen u starocrkvenoslavenskim tekstovima. Čuva ga većina slavenskih jezika, uz manje glasovne preinake, a u hrvatskom uglavnom više nije živ kao samostalna riječ, nego samo u složenim oblicima kao *nadzeman* ili *podzeman* ili (isključivo u određenom obliku) u kolokacijama kao što je npr. „zemni plin“.

Već se u praslavenskom jeziku pojavio i prošireni oblik *\*zemja*, načinjen pomoću sufiksa *-ja* (koji je prisutan i u drugim starim denominalnim tvorbama, na primjer *duhъ* > *duša*, ili *světъ* „svjetlo; svijet“ > *světa* „svijeća“). Nije pritom jasno kakvim je točno značenjskim pomakom bilo motivirano takvo proširenje u slučaju *\*zemь* > *\*zemja*. Također se već u općeslavenskom razdoblju u prošireni oblik imenice umetalo suglasnik /l/ (epentetsko /l/), što je dalo oblik *zemla*. U tom se liku ta riječ javlja u starocrkvenoslavenskim tekstovima i potom u zapadnim južnoslavenskim jezicima. Takav lik imaju i istočnoslavenski jezici, a zapadnoslavenski čuvaju onaj bez epentetskog glasa /l/.

Latinska imenica *humus* potekla je od starijega protoitalskog *\*homos*, čiji se praindoeuropski oblik rekonstruira kao *\*dʰgʰomós*. Antički govornici latinskoga zapažali su sličnost te riječi s riječju *homo* „čovjek“ i doveli ih u međusobnu vezu. Njihovo tumačenje te veze spada među najranije primjere razmišljanja o tvorbi riječi u latinskom jeziku.

Neka od tih mišljenja komentirao je retoričar Kvintilijan (1. stoljeće naše ere) u svojem slavnom djelu *Govornikova izobrazba (Institutio oratoria)*. U prvoj knjizi toga djela on izražava suzdržanost i skepsu prema nastojanju mnogih poklonika vještine „etimologije“ da se pokaže kako je i otkud koja riječ nastala. Tako on spominje (*Inst. or.* I, 6, 34) da neki uče da se *homo* „čovjek“ naziva tom riječju „zato što je rođen iz zemlje“ (*quia sit humo natus*). Kvintilijanu se to ne čini uvjerljivo, zbog dvaju razloga: „kao da nisu sve životinje istog podrijetla“, pa dakle ne bi imalo smisla da se samo čovjek naziva po „zemlji“; i „kao da bi oni prvi smrtnici nadjenuli ime zemlji prije nego samima sebi“, što će reći da mu izgleda nevjerojatno da bi riječ za zemlju bila starija od riječi za čovjeka.

Unatoč toj racionalnoj skepsi iskazanoj na kanonskom mjestu, izvođenje imenice *homo* od imenice *humus* postalo je u kršćanskom srednjem vijeku široko usvojeno,

naročito stoga što i u biblijskom Starom zavjetu, u Knjizi postanka (2, 7), piše da je Bog čovjeka napravio od zemljina praha. Tako u *Etimologijama* Izidora Seviljskog nalazimo odlučnu tvrdnju „*Homo dictus, quia ex humo est factus*“ (Ety. XI, 1, 4).

Ideja da je čovjek načinjen od zemlje, i da se zbog toga u latinskom zove *homo*, dopunjena je kod srednjovjekovnih autora svojim logičnim produžetkom: zemlja nije samo čovjekovo tjelesno ishodište (doduše vrlo neizravno, preko mnogih naraštaja predaka), nego i njegova neposredna tjelesna perspektiva. I to je zapravo bilo zadano tekstom prve biblijske knjige („Ta iz zemlje uzet si bio – prah si, u prah ćeš se i vratiti“, *Post.* 3, 19).

Srednjovjekovni crkveni pisci ne mogu se zamoriti od ponavljanja opomene kakvu nalazimo u spjevu *O preziranju svijeta* (*De contemptu mundi*) benediktinca Bernarda iz Clunyja (12. stoljeće): *Nunc homo, cras humus, istud enim sumus. Unde superbis?* (U proznom prijevodu: „Sada čovjek, sutra zemlja, dakle isto smo. Otkud se oholiš?“).

Naravno, stara misao o vezi čovjeka sa zemljom u kršćanskom ruhu ograničava se na njegovu tjelesnu dimenziju i naučava prije svega to da čovjek ne treba visoko cijeniti ništa što je tjelesno i zemaljsko, to jest prolazno i propadljivo.

Unatoč Kvintilijanovoj sumnjičavosti, koja je, kao što smo vidjeli, dobro obrazložena, starorimski etimologičari nisu bili u krivu povezujući riječi *humus* i *homo*. Moderno jezikoslovlje potvrdilo je postojanje te veze. Već je u praindoeuropskom jeziku morala postojati imenica *\*ǵʰmō(n)* ili *\*ǵʰémō(n)*, načinjena polazeći od riječi za zemlju, *\*dʰégʰōm*, i pomoću sufiksa *\*-ō(n)* (koji značenje precizira obično u smislu „participacije“ ili „individualizacije“). Ta je stara izvedenica, dakle, doslovno značila nešto kao „zemljanin“ ili „pozemljak“, a pod time se mislilo na čovjeka.<sup>2</sup> To se zaključuje otud što u nekoliko indoeuropskih jezičnih grana nalazimo njezine riječi-potomke. Jedna je od njih praitalska i starolatinska riječ *\*hemō*, koju u latinskom neizravno čuva zamjenica *nēmō* „nitko“, nastala stapanjem dvorječja *\*ne hemō*. Imenica *\*hemō* je u latinskom postala *homo*.

Osim u latinskom i njegovim italiskim srodnicima, praindoeuropska riječ za čovjeka izvedena od riječi za zemlju sačuvala se i u svim germanskim jezicima, koji upućuju na njezin pragermanski oblik *\*gumō*. Primjerice, u gotskom jeziku (jednom od izumrlih istočnogermanskih jezika) ta je riječ glasila *guma*. No, tu je riječ ondje rano počela potiskivati druga istoznačnica, pragermanska imenica *\*mann-* (također *\*manō* ili *\*mannz*), koja je vjerojatno srodna s praslavenskom *\*mъžь*, od koje potječe hrvatsko *muž*.

Osim toga, u baltičkim jezicima nalaze se riječi koje upućuju na zaključak da je i u baltoslavenskoj grani postojao potomak praindoeuropske riječi za čovjeka izvedene od riječi za zemlju, koji je mogao glasiti *\*ǵmō*. No, u slavenskim jezicima takvoj riječi nema traga. U slavenskim se jezicima nije sačuvala praindoeuropska riječ za čovjeka

2 Genetska povezanost riječi za zemlju i riječi za čovjeka nije indoeuropski unikum. Ona je istaknuto prisutna i u biblijskom hebrejskom jeziku, gdje je ime mitskoga prvog čovjeka, Adam, ujedno i opća imenica *adām* koja znači „čovjek“, vjerojatno izvedenica srodne riječi *adamā* „zemlja“, „tlo“. Srodni su im i pridjev koji znači „crven“ i imenice koje se odnose na određene crvene predmete. Ta je paralela između latinskog i hebrejskog bila dobro poznata srednjovjekovnim teološkim autorima. No, za razliku od indoeuropske jezične porodice, usporedba odgovarajućih riječi u različitim semitskim jezicima dovela je do zaključka da u njihovu slučaju na ishodištu stoji protosemitska osnova *\*dam-* koja znači „krv“.

izvedena od riječi za zemlju, ali se u njima pojavila takva riječ za jedno drugo živo biće: to je zmija i riječ za nju, *zmija*. Današnje hrvatske riječi *zmija* i *zmaj*, i njima slične u drugim slavenskim jezicima, potječu od praslavenskih *zmbja* i *zmbjb*, a ove su sufiksalne izvedenice riječi za zemlju nastale u praslavenskom ili u prabaltoslavenskom jeziku. Značenjska veza zemlja-zmija jasna je, jer je zmija „biće koje puže po zemlji“. To znači da riječ *zmija* nije prvotna ili izvorna riječ za tu skupinu životinja, nego je nastala kao opisna, eufemistična zamjena za riječ koja je u praindoeuropskom jeziku mogla glasniti *\*h<sub>2</sub>én<sup>whis</sup>* i koja ima riječi-potomke u svim indoeuropskim jezičnim granama. U latinskom je to *anguis*, u praslavenskom *\*ǫžb*, a u hrvatskom odgovarajuću riječ nalazimo još samo u dijalektalnim ili izvedenim oblicima kao *vuž*, *guž*, *vužak*, *užak*, *užica*.

No, da se vratimo još nakratko drugim riječima za zemlju u starim i za nas osobito važnim indoeuropskim jezicima. U latinskom su za taj važan i značenjski slojevit pojam postojale još tri riječi. Imenica ženskog roda *tellus* postala je od praindoeuropske imeničke osnove (*\*telb<sub>2</sub>-*) koja je u slavenskim jezicima dala riječ *tlo*.

Najčešća i značenjski najrazuđenija imenica *terra* potječe od praindoeuropske pridjevske osnove *\*ters-* „suh“, koja ima mnogo izvedenica u većini grana indoeuropske jezične porodice, ali ne i u baltoslavenskoj. I *tellus* i *terra* mogu u odgovarajućim kontekstima nositi bilo koji od aspekata značenja hrvatskog leksema *zemlja*, dakle od značenja „tvar od koje je načinjeno zemljano tlo“ do značenja „donji, zemaljski svijet (nasuprot gornjem ili nebeskom)“ i značenja „nebesko tijelo (među inima)“.

Treća latinska riječ, imenica srednjeg roda *solum* potječe od praindoeuropske riječi *\*solom* ili *\*selom*, koja je u slavenskim jezicima dala imenicu *selo*. Latinsko *solum*, slično kao i *humus*, povezuje u sebi nešto manje značenjskih aspekata nego *tellus* i *terra*, s tim da je kod *solum* osnovno značenje površina zemlje ili tla, kao podloga ili dno ili pod, a kod *humus* je značenjsko težište na ukupnosti te podloge, odnosno na zemlji kao stvari od koje je ona načinjena.

U starogrčkom jeziku, uz riječi koje stoje u dalekom srodstvu s hrvatskim *zemlja* (a to su, kako je već spomenuto, imenica *χθών* te također prilog *χῆμαί* „na zemlji“, „na tlu“), od davnine je glavna riječ za zemlju imenica ženskog roda *γῆ*, s dijalektalnom varijantom *γᾶ* i pjesničkom ili svečanijom varijantom *γαῖᾱ*. Riječ *γαῖᾱ* / *γᾶ* / *γῆ* po svemu sudeći nije indoeuropska, Grci su je vjerojatno preuzeli iz nekog starijeg jezika na Sredozemlju. Ona je u grčkom jeziku povezivala sve značenjske aspekte pojma „zemlja“, jednako kao latinsko *terra* ili hrvatsko *zemlja*. Tako je od nje u grčkom bila izvedena i riječ za poljodjelca ili ratara: *γεωργός* (doslovno „zemljoradnik“).

S tom riječju za zemlju moglo bi biti povezano i ime grčke božice *Δημήτηρ*, u hrvatskoj adaptaciji Demetra, a ona je božica žita i zemljine plodnosti. To je ime svakako dvodijelno, drugi dio je imenica *μήτηρ* „mati“, i već su neki starogrčki pisci tumačili da je *Δημήτηρ* zapravo *Γῆ μήτηρ* „Zemlja majka“. To je ime zabilježeno i u starijem obliku *Δαμάτηρ* pa je moguće da je u predgrčkom jezičnom supstratu postojala riječ *\*dā* kao alternativni oblik za *\*gā* „zemlja“, ili da je cijelo ime ušlo u grčki iz nekog susjednog jezika, možda ilirskog.<sup>3</sup>

3 Usp. West, *Indo-European poetry and myth*, 176.

Povezivanje dviju imenica, za zemlju i za majku, vrlo je stara pojava u indoeuropskim jezičnim baštinama. Izraze koji spajaju te dvije riječi nalazimo u hetitskim i staroindijskim tekstovima, kao i kod srednjovjekovnih Germana. Grčki su pjesnici zemlju zvali „majkom bogova“, „majkom bogova i ljudi“ te „svemajkom“ (παμμήτηρ). To su jasni izražaji religijskog odnosa prema zemlji. Kult zemlje kao božanstva bio je jak i rasprostranjen u pretklasičnoj Grčkoj, da bi ga potom na mnogo mjesta zamijenili kultovi olimpskih bogova. Zemlju kao božanstvo Grci su nazivali Γαῖα, Γῆ i također Χθών.

Prema grčkim mitološkim rodoslovljima i pričama o bogovima, Zemlja spada među najstarija bića ili primordijalna božanstva, od kojih je stariji jedino Haos ili Kaos, tj. Praznina ili Bezdan. Zemljin potomak je čak i Nebo, odnosno bog Uran, koji joj je također i muž, pa se iz njihova braka rađaju tri skupine divovskih bića, od kojih su najvažniji bogovi Titani, od kojih pak potječu olimpski bogovi, koji su potom svrgnuli Titane i preuzeli primat u grčkoj religiji. U staroj rimskoj religiji zemlja je štovana pod imenom *Tellus*, kao agrarno božanstvo, a naknadno se, možda pod grčkim utjecajem, pojavljuje i teonim za zemlju-majku, u obliku *Terra Mater*.

Osim te pojmovne veze, u svim granama indoeuropske jezične porodice mogu se pronaći neke ustaljene pridjevske sintagme, sačuvane u obrednim i pjesničkim tekstovima i u izrekama. Najčešće su dvije takve sintagme one koje uz imenicu „zemlja“ stavljaju pridjeve koji znače „široka“ ili „prostrana“ i „crna“ ili „tamna“. Izraze takvih značenja nalazimo kod Hetita, Grka, starih Iranaca i Indijaca, Kelta, Germana i Slavena. Jedan istoznačni složeni pridjev pojavljuje se uz imenicu zemlja u Vedama kao *viśvambharā* i kod Grka kao *πάμφορος* (*πάμφορος Γαῖα* kod Eshila) – doslovno mu je značenje „svenoseća“ ili „svedajuća“.

Nešto od starogrčkog religijskog doživljaja zemlje može nam dočarati jedno mjesto iz teksta koji nije obredni nego književni, Sofoklove *Antigone*, gdje kor komentira radnju riječima: „Mного je toga čudesno na svijetu, a ništa nije od čovjeka čudasnije“, pa malo potom kaže:

*I iskonsku Zemlju, najdublju od svih božanstava,  
neuništivu i neiscrpnu, to biće iskorištava  
oruči je plugovima iz godine u godinu  
uz pomoć konjskoga roda.<sup>4</sup>*

Prvotni i u rodoslovnom smislu najstariji božanski par u starogrčkoj religiji – Geja i Uran, odnosno Zemlja i Nebo, temelji se na koncepciji koja je puno rasprostranjenija od jednog etnički ograničenog religijskog sustava. U toj se koncepciji Zemlju opisuju kao majku, a Nebo kao oca. To se najbolje sačuvalo u staroindijskim vjerskim tekstovima. Vedsko ime boga-neba ili boga koji jest nebo glasi *Dyáus*, što je srodno i fonetski blisko grčkome *Ζεύς* (od ranijega *\*Dzéus*). Otud se može zaključiti da je prvotno ime božanskog Neba, parnjaka Zemlji, kod Grka moralo biti Zeus, a ne Uran.

4 Sofoklo, *Antigona*, prev. Neven Jovanović. Zagreb: Disput, 2022, 23.

U latinskom se to isto ime stopilo sa svojim stalnim atributom, *pater* „otac“, i dalo teonim *Iuppiter* (od ranijega \**djous patēr*). Iza svega se može rekonstruirati praindoeuropska riječ koja je u sebi okupljala značenja „dnevno svjetlo“, „nebo“, „dan“. Od nje potječu i latinske riječi *dies* „dan“ i *deus* „bog“. S njom je povezana i praslavenska riječ \**divz*, koja je prvotno također mogla značiti „bog“, da bi od nje u različitim slavenskim jezicima potekle riječi različitih, iako međusobno povezivih značenja.

Osnovna shema te drevne religijske misli sastoji se, dakle, od dvaju prabožanstava, majke Zemlje i oca Neba. Iz njihova zagrljaja, čija je materijalna manifestacija kiša, rađa se sav biljni i životinjski svijet. K tome, *zemlja* je, kao pojam i kao riječ za nju, kao što smo već vidjeli, u prastaroj vezi s pojmom *čovjek* i riječju za njega, kao što je, na drugoj strani, riječ za nebo izvoriste pojma „bog“ i riječi za nj. U tom su viđenju svijeta ljudi „oni koji su dolje na zemlji“, a bogovi „oni koji su gore na nebu“.<sup>5</sup>

Zemlja je za najstariju religijsku misao životvorna; iz nje su proistekla sva bića, čak i besmrtni bogovi. Barem je tako u grčkoj religiji. Otud na početku jedne od Pindarovih oda (*Nemejske ode*, 6) čitamo:

*Jedan je rod ljudi,  
a drugi je bogova, –  
jedni i drugi život od iste imamo majke,  
ali nas različita sposobnost razdvaja.  
Jedan rod je smrtnan, dok drugi  
vječno sjedište na brončanom nebu imade.*<sup>6</sup>

Vrlo staru zamisao o zemlji/Zemlji kao majci svih živih bića dopunjuje i njezina funkcija u vezi sa smrću, nakon koje ona prima svoju djecu natrag „u svoje krilo“. Izuzevši besmrtnne bogove, sva druga živa bića vraćaju se u zemlju i iznova stapaju s njom. Od Indije do italčkog poluotoka poznati su stari pogrebni zazivi u tom smislu. Evo jedan primjer iz rgvedskih himana (X, 18, 11) gdje se uz pokop pokojnika kaže: „Kao majka svoga sina svojim skutom, omotaj ga, o Zemljo.“<sup>7</sup>

5 U kozmogonijama drugih starih, velikih i Indoeuroljanima bliskih religija božanska Zemlja i njezina sprega s Nebom ne zauzima tako istaknuto mjesto, premda je i ondje očito od ključne važnosti. Kod Mezopotamaca primat pripada vodi, koja je dvovrsna: pramore, koje je božica Tiamat, i podzemni (!) ocean iz kojeg izvire zemaljske (!) slatke vode i koji je bog Apsû. Njihovi su unuci bog-nebo Anšar i božica-zemlja Kišar, koji su i supružnici jedno drugom i od kojih potječu gotovo svi mladi bogovi. I za Egipćane, prema najrazvijenijoj heliopskoj teologiji, svemir je najprije bio vođeni bezdan Nun. Iz njega je istodobno izronilo prvo kopno, humak Benben, i prvi bog Atum, koji je sunce; Atum je potom stvorio Šua, boga zraka i vjetra, i Tefnut, božicu vlage i kiše; ovi rađaju boga zemlje Geba („zemlja“, „tlo“) i božicu neba Nut, koji dalje rađaju ostale bogove. Šu razdvaja Geba i Nut i tako omogućuje život na zemlji. Geb je otac raslinja i zmija. Od njega potječu faraoni. Vrijedno je pozornosti da je kod Egipćana spolni identitet Neba i Zemlje kao božanstava obrnut u odnosu na Indoeuroljane i Mezopotamce.

6 Pindar, *Ode i fragmenti*, prev. Ton Smerdel. Zagreb: Matica hrvatska, 1952, 204.

7 Usp. West, *Indo-European poetry and myth*, 180.

Pa ipak, iako su za razliku od bogova smrtni, ni ljudi poslije smrti ne prelaze u ništavilo, zemlja kojoj se vraćaju ne razgrađuje ih do kraja. Njihova se egzistencija nastavlja u nekom reduciranom i neprivlačnom obliku, koji je takav da bi se oni najradije vratili među žive, ali ne mogu. Utješan je aspekt toga zagrobnog poluživota što se ondje čovjek ponovno susreće sa svojim precima i rodbinom, koji su umrli prije njega. Svi mrtvi imaju boravište u tamnom podzemlju, bez nebeskog svoda i njegovih svjetlila nad sobom. To je podzemno boravište kao neka mitološka multiplikacija i proširenje bezbrojnih pojedinačnih grobnica, tih malih prostorija u koje se smještaju tijela pokojnika.<sup>8</sup>

U ljudskoj civilizaciji zemlja tako sudjeluje i svojim donjim dijelom, podzemljem. Ona omogućuje da se u nju trajno smjeste mrtvi i tako, više nego drugi u povijesti poznati načini zbrinjavanja posmrtnih ostataka, osigurava uvjete za dugotrajno, višegeneracijsko sjećanje na mrtve i za održavanje veze između svijeta živih i zamišljenog svijeta mrtvih. Istodobno, polaganje mrtvih u zemlju i njihov trajni boravak u njoj potiče i religijsko zamišljanje složenoga „donjeg svijeta“, kao trećeg svijeta uz onaj smrtni ljudski na zemlji i onaj besmrtni božji na nebesima.

Kao što je za drevne religije bila prvotni temelj svijeta i božanstvo, zemlja je imala istaknutu ulogu i u najstarijoj europskoj filozofiji prirode. Filozofi Jonske škole tragali su za jednim ishodištem ili prapočelom, grčki *ἀρχή*, iz kojeg bi se moglo izvesti sav materijalni svijet. Uglavnom prema prepričavanju kod kasnijih filozofa, Tales je u tom traganju dao prednost vodi, Anaksimenu zraku, a Heraklit je u svojim tumačenjima posebno mjesto davao vatri, iako više kao metafori „kozmosa“ nego kao materijalnoj pojavi u njemu. Mišljenje Ksenofana iz Kolofona da se sav materijalni svijet može svesti na zemlju i vodu u većoj je mjeri bilo poduprto njegovim promatranjem prirodnih pojava.

Tijekom 5. stoljeća učvrstila se među grčkim misliocima sistematizacija elementarnog stvarnog svijeta koja će potom vladati zapadnjačkom filozofijom prirode kroz mnoga stoljeća. Prema njoj se materijalni svijet svodi na četiri počela: zrak, zemlju, vatru i vodu. Prvi koji je zastupao takvu četverodijelnu shemu bio bi Empedoklo sa Sicilije, prema tvrdnji jedno stoljeće mlađeg Aristotela. U odgovarajućem pjesničkom fragmentu koji nam se sačuvao, Empedoklo četiri počela zove „korijenima svega“ (*πάντων ῥιζώματα*). Zanimljivo je da ih on ne nabraja kao opće imenice, nego pod imenima odgovarajućih bogova, gdje mu je zrak „blistavi Zeus“, a zemlja „životvorna Hera“.<sup>9</sup> Tu se, dakle, religijska ili mitska slika preklapa s filozofskom, pri čemu zemlju ne personificira Geja, nego Zeusova supružnica u klasičnom dobu grčke religije, Hera.

Religijsku opreku zemlje i neba nalazimo i u filozofskoj misli, u obliku ideje da nebeski prostor „onkraj Mjeseca“ i tijela u njemu ne mogu biti od zemaljskog gradiva, nego od nekog posve drukčijeg. Kao što je poznato, Aristotel je postulirao još jedno počelo, različito od četiriju zemaljskih, od kojeg su načinjena nebeska tijela. Ono je kod kasnijih autora nazivano eter, peti element ili kvintesencija.

8 Usp. *isto*, 388.

9 Usp. Kingsley, „Empedocles and his interpreters“, 236.

Klasična teorija o četiri prirodna počela – zraku, zemlji, vatri i vodi – opstala je u filozofiji i znanosti sve do 17. stoljeća, kada ju je dokrajčio britanski učenjak Robert Boyle u svojoj knjizi *Skeptički kemičar* (1661). Nadovezujući se na obnovljene atomističke i korpuskularne teorije, Boyle je dokazivao da se sva tvar sastoji od „prvotnih i jednostavnih ili savršeno nepomiješanih tijela“, čijim kretanjem i miješanjem nastaju poznate tvari, te da prema tome nikoja poznata tvar, čak ni tako čista kao zlato ili olovo ili sumpor, ne može biti prvotna ili elementarna. Takvo tumačenje, dakako, nije posve točno, ali je ipak označilo početak nove, moderne epohe u poznavanju strukture tvari. Antička teorija o četiri osnovne tvari, međusobno nesvodive i od kojih se izvodi sve ostalo, očito počiva na opažanju različitih stanja tvari, i u tom pogledu ta teorija vrijedi i danas, kada se u fizici također razlikuju četiri glavna ili u prirodi najčešća „agregatna“ stanja tvari – čvrsta tvar, tekućina, plin i plazma.<sup>10</sup>

Što se tiče aristotelskog petog, nebeskog počela, moglo bi se reći da je nekakav njegov relikv potrajao, pod imenom „eter“, nešto duže, sve do potkraj 19. stoljeća, kada su eksperimenti pokazali da ne postoji takav ravnomjerni medij u svemirskom prostoru, za koji se u to vrijeme mislilo da je potreban za rasprostiranje svjetlosti.

Usporedo s klasičnim učenjem o četiri prapočela razvila se u antici još jedna važna četverodijelna klasifikacija, u području medicinskih znanja. To učenje, poznato kao humoralna teorija, govori o četiri tjelesne tekućine, krvi, sluzi, žutoj žuči i crnoj žuči. Svaku tekućinu određuje jedna od mogućih kombinacija četiri kakvoće – toplog, hladnog, suhog i vlažnog. Zdravlje organizama prema toj teoriji ovisi o ispravnim omjerima tih tekućina. Blago narušavanje zdravih omjera u korist jedne od tekućina utječe na ponašanje ljudi i, u podlozi ponašanja, na njihov psihološki profil, koji se počevši od velikog liječnika i filozofa Galena nazivalo „temperamentom“. Prema tekućini koje ima više nego što je preporučljivo, ti se temperamenti definiraju kao sangvinični, flegmatični, kolerični i melankolični.

Galen je, povrh toga, tjelesnim tekućinama pridružio ekvivalente u godišnjim dobima i u životnim dobima čovjeka, od djetinjstva do starosti. Ni Galen ni njegov veliki prethodnik u tom području, Hipokrat, nisu svoj nauk o tjelesnim tekućinama izričito povezivali s naukom o četiri prapočela. To su usklađivanje proveli kasniji učenjaci i komentatori. Tako se s vremenom ustalio složen sustav u kojemu, primjerice, zemlji kao počelu odgovara crna žuč (koja je prema toj tipologiji „hladna i suha“ tekućina), melankolični temperament, jesen kao godišnje doba te zrelo doba u životu čovjeka.

Hipokratovo učenje o četiri tjelesne tekućine napušteno je postupno u medicini u ranom modernom dobu, a Galenova „protopsihološka“ teorija o četiri temperamenta potisnuta je na margine s počecima eksperimentalne psihologije u 19. stoljeću. No,

10 U modernoj fizici postoje i druge tetrađe utemeljene na opažanju, a kao osobito važno nameće se otkriće da u svemiru djeluju četiri fundamentalne sile ili interakcije (dvije čovjeku neposredno opazljive – gravitacija i elektromagnetizam, i dvije subatomske – „slaba“ i „jaka“ sila). Broj četiri koji se ponovno javlja u tom slučaju teško da može biti nekako predestiniran zadanim mentalnim strukturom ili „arhetipovima“, tj. ljudskom sklonošću četveročlanim skupovima, sklopovima dvaju parova, „križnim“ četverodijelnim diobama (kao kod četiri strane svijeta) ili sl.



potonja je teorija ostala donekle relevantna ili produktivna i u 20. stoljeću u teorijskoj psihologiji, naročito na području tipologije osobnosti. Iako se pozivanje na te antičke teorije u novije vrijeme smatra pseudoznanošću, njihova intelektualna baština nije ni danas sasvim mrtva.

Tako je, primjerice, značajni francuski filozof Gaston Bachelard u nizu svojih knjiga rekonstruirao četiri tipa pjesničke inspiracije i općenito ljudske imaginacije, koji odgovaraju četirima klasičnim elementima ili počelima materijalnog svijeta. S tog je originalnog gledišta Bachelard pisao o zemlji u dvjema knjigama, naslovljenima *Zemlja i sanjarije volje* i *Zemlja i sanjarenja o počinku* (obje iz 1948). Razmatrajući vrlo raznoliku dokumentaciju, legende, pjesničke meditacije, zapise o različitim upotrebama i ulogama zemlje i podzemlja ili o bićima povezanim s njima, Bachelard je tu nastojao doprijeti do arhetipskih predodžaba i prvotnih maštarija čiji su izvori, kako on misli, u nesusjesnim dijelovima ljudske psihe.

Na drugoj strani, francuski povjesničar Jean-Pierre Leguay, specijalist za povijest srednjovjekovnih gradova, nedavno se poduhvatio obrade te tematike kroz istu četverostruku vizuru, posvetivši zasebnu monografiju svakom od klasičnih elemenata u gradskom kontekstu. U knjizi pod naslovom *Gradska zemljišta: trgovi, vrtovi i neobrađena zemljišta u srednjovjekovnom gradu* (2009), taj autor razmatra dokumentaciju o različitim dijelovima gradova i gradskih općina, unutar i izvan gradskih zidina, koje ne zauzimaju stambene i druge građevine. Kritička recepcija te knjige, kao i cijele tetralogije, uglavnom joj je priznala načelnu zanimljivost ideje, ali i predbacila nedostatak istraživačkog fokusa i labavo povezana istraživačka pitanja, kao da je autoru na kraju, ispod različitih pojava oblika, ipak izmaknuo dublji jedinstveni smisao materijalnog počela koji je pokušao istražiti na temelju konkretnog povijesnog materijala.

Riječ i pojam zemlja nisu samo višeznačni, što će reći da, rabeći ih, možemo misliti i govoriti o različitim stvarima, nego su i otpočetka uključeni u složene pojmovne veze koje okvirno možemo zvati ideološkima. Vidjeli smo kako je već u praindoeuropskoj davnini u jeziku stvorena veza između riječi za zemlju i riječi za čovjeka, a nasuprot tome slična veza između riječi za nebo i riječi za božanstvo ili bogove. Osim takvih ideja koje izriču čovjekovo viđenje svojeg mjesta u svemiru, uz pojam zemlje odavna se vežu i druge ideje, koje se tiču uređenja društvenih odnosa. Tu je ključno jedno od užitih značenja riječi *zemlja*: „određeno i omeđeno zemljište kao predmet posjedovanja“. U vezi s tim aspektom riječi *zemlja* pojavljuje se opet pojam „otac“, ali dok se u religijskom kontekstu taj pojam odnosio na simboličku funkciju nebeskog svoda kao božanstva uparenog s materinskom zemljom, ovdje su, u prizemnijem društvenom kontekstu, posrijedi ovozemaljski očevi i otud izvedena apstraktna ideja oca kao glavnog člana obitelji koji je stožer njezina identiteta.

Ishodišni pojam političkog mišljenja o zemlji izveden je od riječi za oca: *πάτερ* i *πατήρ* u starogrčkom, *patria* u latinskom. U oba slučaja radi se o skraćivanju cjelovitog izraza koji je uključivao imenicu *γῆ*, odnosno *terra*, i koji je, prema tome, značio „očinska zemlja“. To je osnovno značenje u tim jezicima posve transparentno u konačnim

značenjima spomenutih riječi, a to su: „zavičaj; postojbina; domovina“. Riječi za te pojmove imenice su ženskog roda, jer je takva izostavljena i podrazumijevana riječ za zemlju. No, ti pojmovi nisu stvoreni pomoću religijske predodžbe o zemlji-majci, nego preko ideje o ocu kao posjedniku-gospodaru i pretku.<sup>11</sup> Drevna ideja o zemlji-majci preširoka je da bi se na njoj mogla zasnovati ideologija partikularne domovine.<sup>12</sup>

U složenom pojmu *patria*, koji spaja pojmove srodstva i zajedničke (srodničke) zemlje, već je, prema tome, sadržana osnova ideje sažete puno kasnije u notornoj paroli „krv i tlo“. Ideologije privrženosti „očinskoj zemlji“, to jest patriotizma, počivaju na dvije, potencijalno konfliktne, zamisli: one o zajednici ljudi povezanih „krvlju“ (što zapravo, u velikoj mjeri, znači kulturom) i one o zajedničkoj zemlji koja povezuje sve koji žive ili su živjeli na njoj.

Vrlo je važan dio „oni koji su živjeli“ (na istoj zemlji). Ideja domovine bitno uključuje predodžbu o mnogim, zapamćenim i zaboravljenim, naraštajima mrtvih predaka i drugih prethodnika na istoj zemlji. Zemlja je pritom važna kao medij koji omogućuje kult mrtvih. Sva četiri klasična materijalna počela, zrak, zemlja, vatra i voda, imaju svoje pandane u različitim načinima zbrinjavanja posmrtnih ostataka koji su poznati iz povijesti čovječanstva. No, pokapanje u zemlju, *inhumacija*, nije samo u povijesti najzastupljeniji i najrašireniji način, nego je i najpogodnije za održavanje veze između društva živih sa simboličkim svijetom mrtvih i za integraciju potonjega u prvo.

11 U staroslavenskom jeziku, *otčestvo* je jedna od nekoliko srodnih riječi načinjenih od imenice *otčb* koje mogu značiti „domovina“. U jednoj povelji bosanskog bana Tvrtka iz 1367. nailazimo na formulaciju koja, rabeći tu riječ, povezuje gore razmatrane ideje o zemlji-majci i o zemaljskom grobu kao čovjekovoj perspektivi. Radi se o autoidentifikaciji pisara pri kraju povelje: *A se pisa Dražeslav dijakъ svoiomъ rukomъ malokoristnomъ, rodomъ Boiću; zemla mi e mati, a otčestvo mi e grobъ; otъ zemle esmo, i u zemlu unidemo* (Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Viennae: Apud Guilelmum Braumüller, 1858, 176). Osvrćući se na tu povelju, Jaroslav Šidak konstatira da su to „riječi koje bi bolje pristajale jednom nadgrobnom natpisu negoli dokumentu međunarodnog karaktera“ (Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975, 256). A pjesnik Mehmedalija Mak Dizdar, u bilješci uz svoju pjesmu „Suočenje“, u kojoj ima stih „U kosti svoje ulovljeni u zemlji ovoj udomljeni“, citira kao književnu asocijaciju taj zapis vladarskog pisara Dražeslava i usto komentira da je taj srednjovjekovni literat to svoje kratko umovanje o smrti i zemlji zabilježio „kao da se umorio od eshatoloških spekulacija svoga vremena“ (Mak Dizdar, *Zapis o vremenu: izabrane pjesme*, prir. Božidar Petrač. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1999, 115-116 i 220).

12 Tu se tvrdnju može relativizirati, budući da nesumnjivo postoje kolektivna zamišljanja partikularne domovine kao „majke“. Najpoznatiji su primjeri „Majka Indija“ (*Bharat Mata*) i „Majčica Rusija“ (*Матушка Россия*). U ruskom slučaju takva se koncepcija može ilustrirati ranim primjerima „upotrebe“. Tako u kasnom 16. stoljeću izbjegli knez Andrej Kurbski, u povijesnom pamfletu protiv cara Ivana Groznog, piše o carevim pristašama da su „progrizli utrobu svoje majke, svete ruske zemlje, koja ih je rodila i odgojila uistinu na svoju nesreću i opustošenje“ (*Памятники литературы Древней Руси, выпуск 8: Вторая половина XVI века*, prir. Lev Aleksandrovič Dmitriev i Dmitrij Sergeevič Lihačev. Moskva: Izdatel'stvo „Hudožestvennaja literatura“, 1986, 319). Takva redukcija univerzalizma ideje o Zemlji-majci možda je u navedenim slučajevima olakšana činjenicom da je riječ o iznimno velikim zemljama, „carstvima“ koja su posve autonomna i uvelike samodostatna (u očima svojih žitelja funkcioniraju kao „zemlja-svijet“).

Grobovi i groblja od davnina su predmet tabua i kulta jer u sebi povezuju višestruke ljudske odnose – prema srodnicima i drugim bliskim osobama, prema individualnoj smrti kao konačnoj neumitnosti ljudske egzistencije, i prema zamišljenom „zagrobnom svijetu“, „onkraju“ ili transcendenciji. Mnogobrojna mjesta na kojima „počivaju“ mrtvi tako dodatno „posvećuju“ ionako svetu zemlju. Kao i privrženost očinskoj zemlji, kult mrtvih važan je stup na kojem stoji ideologija patriotizma ili domoljublja.

Jedna od stoljetnih ključnih parola patriotizma sadržana je u poznatom stihu rimskog pjesnika Horacija (*Ode*, III, 2, 13): *Dulce et decorum est pro patria mori* („Slatko je i časno za domovinu mrijeti“). To geslo i postupanje u skladu s njime nije samo konzekvencija svijesti o prethodno spomenutim vrijednostima domovine. Ono povratno doprinosi toj vrijednosti, jer domovinu dodatno uspostavlja kao zemlju hrabrih i poštovanih ljudi, pošćropljenu njihovom krvlju; dodaje joj vrijednost baštine za čije su očuvanje mnogi već dali svoje živote – položili ih na „oltar domovine“. Ideologiju patriotizma teško je zamisliti bez toga podsjećanja na prošla junaštva i žrtve i bez pozivanja na njih u budućnosti. Pritom je, ponovimo, i ta ideja konstitutivna za sam predmet patriotske osjećajnosti, tj. za zemlju-domovinu i njezinu vrijednost. Spremnost na borbu i žrtvu za domovinu ima čak potencijal da, paradoksalno, utemelji domovinu, da je stvori ondje gdje je nije bilo, kao što dobro naznaćuje stih iz Ovidijevog spjeva o blagdanima (*Fasti*, I, 493): *Omne solum forti patria est* („Hrabrome je svako tlo domovina“).

Još jedan aspekt slojevitoga pojma zemlje važan je privrženicima patriotizma, kao i njemu bliskog nacionalizma, naročito u modernom vremenu. To je zemlja u smislu obrađena plodnog tla i izvora hrane i drugih dobara, odnosno zemlja čiju vrijednost aktualizira najstariji i najrašireniji oblik ljudskog rada, poljodjelstvo. To je ponajprije zemlja kao *ager*, njiva, ali usto i kao izvorna, „netaknuta“ priroda, šumski ili planinski krajolik odmaknut od civilizacije. Naročito u prvoj polovici 20. stoljeća, u mnogim su se europskim zemljama razvili etnonacionalistički intelektualni i politički pokreti koji su prirodnu zemlju i agrarni svijet suživljen s njom vidjeli kao iskonski element nasuprot modernoj civilizaciji i gradskom drušćtvu u kojem se narodni identitet i tradicija rastaću. U selu i seljašćtvu gledali su rezervoar kolektivnog identiteta i čuvaru ugrožene tradicije. Pod geslom „povratka prirodi“ takvi su pokreti u vajmarskoj Njemačkoj, primjerice u okviru tzv. Artamanskog saveza, doprinijeli oblikovanju isključive i razorne ideologije „krvi i tla“ u nacističkoj varijanti. U Mađarskoj se međuratna konzervativna reakcija na modernitet očitovala, između ostalog, u kompleksnom kulturnom pokretu poznatom kao *falukutatás*, „istraživanje sela“. No, taj pokret nije bio ideološki jednoznačan, jer su neki od njegovih najvažnijih aktera realistički prikazivali siromaštvo, zaostalost i društvenu degradaciju sela, i s tim u vezi u tadašnjem mađarskom seoskom drušćtvu vidjeli na djelu „nijemu revoluciju“, koja se, budući neostvorena u pravom smislu, preokrenula u autodestrukciju.<sup>13</sup>

13 Jedan od istaknutih „istraživaća sela“, Imre Kovács, svoju vrlo utjecajnu „sociografsku“ knjigu *Nijema revolucija* (1937) zaključio je konstatacijom „Mi smo narod na samrti“; zbog nje je – u autoritarno držav regenta Horthyja – bio izbaćen sa sveučilišta i osuđen na tromjesečni zatvor.

Ideje o zemlji ugrađene su kao bitna sastavnica i u političke pokrete i ideologije univerzalističkog, transnacionalnog usmjerenja. To su različiti projekti društvene pravde u 19. i 20. stoljeću koji su, naročito u dominantno agrarnim društvima, isticali „zemlju“ u svojim zahtjevima za preuređenje odnosa rada i vlasništva, ili rada i blagostanja. Među raznovrsnim primjerima za to možemo spomenuti revolucionarnu organizaciju i kratkovjeku političku stranku „Zemlja i sloboda“ u carskoj Rusiji, ili hrvatsko „Udruženje umjetnika Zemlja“ u međuratnom razdoblju.<sup>14</sup>

U zahtjevu da zemlja treba pripadati onome tko na njoj radi moguće je razabrati daleki odjek ideje o zemlji kao majci svih ljudi i o njezinu zaštitničkom odnosu prema onima koji je poznaju i štiju. Na to se, u najnovije vrijeme, nadovezuju ekološki orijentirani politički pokreti, temeljeni na kritici „kapitalističkog“ odnosa prema zemlji kao isključivo ekonomskom resursu. S gledišta povijesti ideja, može se primijetiti da je i kod kritičara pretjerane i neodržive eksploatacije zemlje još uvijek mjerodavan antropocentrički kriterij. Oni traže ono što je dobro za sve ili veliku većinu ljudi, ne samo ono što je dobro za povlaštenu manjinu, izoliranu od posljedica ekološke destrukcije. No, ima li za njih zemlja, ili priroda, vrijednost sama po sebi, i na temelju čega? Ideja „svetosti“ zemlje nije inherentno bliska socijalističkoj ni postreligijskoj humanističkoj misli općenito.

Neka vrsta sekularizirane ideje o svetosti zemlje, međutim, opaža se dosta jasno u ruhu najnovijih formulacija ekološko-političke misli. Tzv. dubinska ekologija ili radikalni ekologizam, koji traže da se antropocentrički odnos prema prirodnom svijetu zamijeni ekocentričnim, vidi u zemlji i u sveukupnom živom i neživom ne-ljudskom svijetu apsolutnu vrijednost neovisnu o korisnosti za čovjeka. U tom poricanju čovjekova tobožnjeg prava da vlada prirodom i u priznanju prirodne Drugosti koja svojom veličinom i bogatstvom obuhvaća i nadilazi čovjeka – čuju se daleki odjeci najstarijih ideja o zemlji.

## Literatura

- Bachelard, Gaston. *La Terre et les rêveries de la volonté*. Paris: Librairie José Corti, 1948.  
 Bachelard, Gaston. *La Terre et les rêveries du repos*. Paris: Librairie José Corti, 1948.  
 Bartha, Ákos. „A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és *A néma forradalom*“. *Szociológiai szemle* 24 (2014), br. 2: 116-138.

<sup>14</sup> Iako bliski idejama „agrarnog socijalizma“, ti pokreti nisu inzistirali na „apstraktnim“ univerzalnim idejama o organiziranom preuređenju društva („Zemlja i volja“), i nisu bili sasvim lišeni brige o nacionalnom identitetu, npr. u obliku „nacionalnog likovnog izraza“ i njegove izvornosti nasuprot oponašanju „razvijenijih“ kulturnih sredina (Udruženje umjetnika Zemlja). Njihova zajednička crta bio je, prema tome, stanoviti antielitizam i antiintelektualizam. Doklegod im je ključni orijentir bila „ideja zemlje“, za takve je pokrete vrhovna vrijednost bio „narod“ ili „puk“ sa svojim „stvarnim potrebama“, kojima ne trebaju smjernice i pouke odozgor.

- Belfer, Ella. „*Zemlya vs. volya*: from *Narodnichestvo* to Marxism“. *Soviet studies* 30 (1978), br. 3: 297-312.
- Bruce, Scott G. „*Nunc homo, cras humus*: a twelfth-century Cluniac poem on the certainty of death (Troyes, Médiathèque de l'Agglomération troyenne 918, fols. 78v-79v)“. *The Journal of medieval Latin* 16 (2006): 95-110.
- Cornu, Pierre; Mayaud, Jean-Luc, ur. *Au nom de la terre: Agrarisme et agrariens en France et en Europe du XIXe siècle à nos jours*. Lyon: La boutique de l'histoire, 2007.
- Crowley, Timothy J. „Aristotle, Empedocles, and the reception of the four elements hypothesis“. U: *Brill's companion to the reception of Presocratic natural philosophy in later classical thought*, ur. Chelsea C. Harry i Justin Habash. Leiden; Boston: Brill, 2021, 352-376.
- Crowley, Timothy J. „Aristotle's 'so-called elements'“. *Phronesis* 53 (2008): 223-242.
- Diels, Hermann. *Predsokratovci: fragmenti*, 2 sv., prev. Zdeslav Dukat i dr. Zagreb: Naprijed, 1983.
- Glare, P. G. W., ur. *Oxford Latin dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1968-1982.
- Hahm, David E. „The fifth element in Aristotle's *De philosophia*: a critical re-examination“. *The journal of Hellenic studies* 102 (1982): 60-74.
- Jouanna, Jacques. *Greek medicine from Hippocrates to Galen: selected papers*, prev. Neil Allie. Leiden; Boston: Brill, 2012.
- Kapović, Mate. *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.
- Kingsley, Peter. „Empedocles and his interpreters: the four-element doxography“. *Phronesis* 39 (1994), br. 3: 235-254.
- Lecomte, Jean; Marganne, M. H. „La théorie des quatre éléments“. *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique – Classe des sciences* 3 (1992), br. 1-4: 14-21.
- Leguay, Jean-Pierre. *Terres urbaines: places, jardins et terres incultes dans la ville au Moyen Âge*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2009.
- Levin, Saul. „*Homo : humus* and the Semitic counterparts: the oldest culturally significant etymology?“. U: *Papers from the Third international conference on historical linguistics, Hamburg, August 22-26 1977*, ur. J. Peter Maher, Allan R. Bomhard i E. F. K. Koerner. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1982, 207-216.
- Mallory, James Patrick; Adams, Douglas Quentin. *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Markotić, Danijela; Prelog, Petar, ur. *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929. – 1935*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2019.
- Markus, Tomislav. *Ekologija i antiekologija: kasna tehnička civilizacija i mogućnosti radikalnog ekologizma*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 2004.
- Mishkova, Diana; Trencsényi Balázs; Jalava, Marja, ur. „*Regimes of historicity*“ in *Southeastern and Northern Europe, 1890-1945: discourses of identity and temporality*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Mosse, George L. *The crisis of German ideology: intellectual origins of the Third Reich*. New York: Grosset & Dunlap, 1964.
- Oettinger, Norbert. „Die 'dunkle Erde' im Hethitischen und Griechischen. Alfred Heubeck zum Gedächtnis (20. 7. 1914 – 24. 5. 1987)“. *Die Welt des Orients* 20-21 (1989-1990): 83-98.
- Pipes, Richard. „*Narodnichestvo*: a semantic inquiry“. *Slavic review* 23 (1964), br. 3: 441-458.
- Róheim, Géza. „The psychology of patriotism“. *American Imago* 7 (1950), br. 1: 3-19.

- Sardoč, Mitja, ur. *Handbook of patriotism*. Cham: Springer Nature Switzerland, 2020.
- Schama, Simon. *Landscape and memory*. New York: Alfred A. Knopf, 1995.
- Venturi, Franco. *Roots of Revolution: a history of the populist and socialist movements in nineteenth century Russia*, prev. Frances Haskell. New York: Alfred A. Knopf, 1961.
- West, Martin Litchfield. *Indo-European poetry and myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

## SUMMARY

### **The Idea of Earth from Divinity and Ancient First Principle to the Modern Ideologies of Land/Soil**

This paper has been written on the basis of the introductory presentation read at the 7th Congress of Croatian Historians in Osijek. The topic of the Congress was *Zemlja* 'Earth' – intended as a contribution to the understanding of the area in which it was held for the first time, namely Slavonia, Srijem and Baranja. The Croatian noun *zemlja*, like the corresponding words in other languages, is highly polysemous. Two meanings can be identified as fundamental or original: one, *zemlja* (land) as a solid surface of the world on which animals and people move and plants grow, and the other, *zemlja* (soil) as the substance from which that base is made. All other meanings (dry land, plot of land, field, estate, province, country, planet, "this world") will prove to be derived from these two basic meanings. The word and the concept *zemlja* (earth) are not just polysemous, which means that we think and talk about different things when using them; they are also embedded, from the earliest times, in complex conceptual formations that can be tentatively called ideological. Ideas about the earth are entangled, as an essential component, both in the nationalist and the universalistic and transnational political movements and ideologies. In the request that the land should belong to those who work on it, one may discern a distant echo of the idea of the earth as the mother of all humans and of her care for those who know and respect her. A kind of secularised idea about the sanctity of the earth is discernible in the form of the recent formulations of ecological and ecopolitical thought.

**Keywords:** *zemlja* "earth" (word and concept); language; religion; mythology; philosophy; science; political ideology